

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕФЛЕКСАЦІЮ *Ě, *Е, *О В ПІВНІЧНОПІДЛЯСЬКИХ ГОВІРКАХ: ДИФТОНГИ В ТЕКСТАХ ПІСЕНЬ З ПІВНІЧНОГО ПІДЛЯШШЯ

Любов Фроляк

Університет Марії Кюрі-Склодовської в Любліні
ORCID: 0000-0002-6305-2604

Анотація. Статтю присвячено проблемі функціонування дифтонгів у північнопідляських говірках. Метою дослідження є опис діалектних явищ, які свідчать про специфіку континуації праслов'янських *Ě, *Е, *О у сучасних українських підляських говірках та є важливими для встановлення типології цих говірок. Основним джерелом вивчення слугують матеріали текстів пісень з Північного Підляшшя (Більсько-го, Гайнівського та Сім'ятицького повітів Підляського воєводства), які записано на поч. ХХІ ст. Основний метод дослідження – діалектологічний опис фонетико-фонологічного рівня говірок. Результати аналізу мовних явищ окремих говірок представлено у порівнянні з матеріалами вибраних лінгвогеографічних та діалектографічних досліджень. Визначається також наукова достовірність текстів пісень як матеріалу діалектологічних досліджень.

Ключові слова: Північне Підляшшя, українські підляські говірки, дифтонги, ікавізм, мова пісень і говірка

Незважаючи на значну наукову літературу з питання розвитку давніх *о, *е, *Ě в українській мові (Олександр Потебня, Юхим Карський, Всеволод Ганцов, Олена Курило, Александр Томсон, Юрій Шевельов, Павло Приступа, Федот Жилко, Тетяна Назарова, Володимир Брахнов, Олександра Біла, Микола Никончук, Антін Залеський, Теренс Рой Карлтон, Кристина Бетин, Віктор Мойсієнко, Олександр Іщенко та ін.), на думку сучасних дослідників, вияви цих прафонем ще й дотепер становлять суттєві труднощі в славістиці взагалі і в україністиці зокрема. Це стосується як перебігу рефлексії *Ě, *Е, *О > і, яка розвинулася в південноукраїнських говорах і яку в славістиці прийнято називати „ікавізмом”, так і специфіки континуації *Ě, *Е, *О в північноукраїнських говорах¹.

¹ Див., напр., Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, Харків 2002, с. 401–405, 553–558, 771–779 та ін.; В. Мойсієнко, *Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги*, Житомир 2007, с. 3, 28–49 та ін.; О. Іщенко, *Дифтонги в північно-*

Як відомо з наукової літератури (праці Юрія Шевельова, Владислава Курашкевича, Федота Жилка, Міхала Кондратюка, Михайла Лесіва, Миколи Рощенко, Фелікса Чижевського та ін.), наявність дифтонгів у наголошеній позиції та розрізнення континуантів праслов'янського **ě* у ненаголошеній позиції є однією з характерних рис підляських говірок, яка є також рисою типологічною і класифікаційною, оскільки специфіка вираження **ě*, **e*, **o* свідчить про належність говірок до певного діалектного масиву².

Як відзначають дослідники, необхідність та актуальність дослідження дифтонгів у діалектному мовленні, зокрема в підляських говірках, насамперед зумовлена тим фактом, що «північноукраїнські неоднорідні голосні поступово зникають – переходять до категорії однорідних (монофтонгів)»³, а також тим, що ареал вживання неоднорідних голосних редукується в часі, зберігаючись у мові старшого покоління та зникаючи у мові молодшого покоління, а також і у просторі: в зв'язку з соціальними процесами – міграцією населення, відтоком молоді з села і под. Важливість вивчення проблеми рефлексії **ě*, **e*, **o* змушує до залучення до її дослідження усіх можливих джерел, зокрема й фольклорних текстів – аудіозаписів пісень та наукових видань текстів пісень. Як показали наші попередні дослідження, носії північнопідляських діалектів зберігають у пісенних текстах вимову неоднорідних голосних, а також адаптують тексти загальнонародних пісень до діалектної вимови⁴, отже тексти пісень є вдячним матеріалом для вивчення проблеми континуації прафонем у говірках.

країнських діалектах (за даними інтонографування), „Волинь – Житомирщина” 2010, № 22(2), с. 89–100.

² Див., напр., W. Kuraszkiewicz, *Rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 3, Warszawa 1958, s. 211–241; *Nowe uwagi o rozwoju ikawizmu ukraińskiego*, [W:] *Języki i literatury wschodniosłowiańskie. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej*, Łódź 1976, s. 13–20; M. Kondratiuk, *Wokalizm białorusko-ukraińskich gwar powiatu hajnowskiego*, „Slavia Orientalis” 1964, R. 23, nr 3, s. 339–356; M. Roszczenko, *Wokalizm gwary wsi Jelonka w powiecie hajnowskim*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F, vol. 30, Lublin 1975, 10, s. 145–155; F. Czyżewski, *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia*, Lublin 1994; idem, *O przynależności dialektalnej włodawskich gwar ukraińskich – problemy metodologiczne*, [w:] *Український глотогенез*, Житомир 2015, с. 180–199 та ін.

³ О. Іщенко, Дифтонги в північноукраїнських діалектах (за даними інтонографування), „Волинь – Житомирщина” 2010, № 22 (2), с. 90.

⁴ Л. Фроляк, *До питання про народні пісні з Підляшшя як джерело діалектологічних досліджень*, „TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych”, t. 11, 2016, s. 35–42; eadem, *Адаптація текстів загальноукраїнських пісень носіями підляських говірок*, „TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych”, t. 10, 2015, s. 98–104.

Основним матеріалом дослідження у цій статті послужили записи текстів пісень із збірника “Співаюче Підляшшя”, зібрані в 15 населених пунктах Північного Підляшшя фольклористкою з Рівного Оксаною Савчук⁵. До фактичного матеріалу було залучено також матеріали збірника Лариси Лукашенко і Галини Похилевич “Традиційні пісні українців Північного Підляшшя”⁶ та записи пісень, здійснені автором цієї статті⁷.

Предметом дослідження є реалізація давніх *е, *ĕ та *о в текстах пісень, яку зафіксовано на письмі внаслідок аудитивного аналізу, здійсненого записувачем у співпраці з носіями діалекту. Аналіз записів насамперед виявив, що тексти пісень становлять багатий матеріал для вивчення досліджуваної фонетичної особливості підляських говірок, оскільки містять значну кількість лексем з континуантами давніх *е, *ĕ та *о в основі слова та словоформ із континуантами цих прафонем у флексії.

Безперечно, необхідно врахувати той факт, що, як підкреслював, усвід за В. Ганцовим⁸, А. Залеський, північнопідляські дифтонги, як і українські поліські голосні, на відміну від відомих у деяких європейських мовах дифтонгів, «є голосними неоднорідної артикуляції переважно із спадом підняття (завжди від вищого до нижчого) в межах одного ряду і з тривалістю артикуляції, рівної артикуляції інших звичайних голосних»⁹, які досить нелегко сприйняти на слух і передати на письмі. Однак, незважаючи на узагальнену передачу на письмі рефлексів досліджуваних фонем, – у вигляді сполучень літер **іе**, **їе** та **юо**, **юо** на позначення дифтонгів [іє] або [цо] (*квіетку*, *їехалі*, *руодне*, *юолка*), а також літер **і**, **и**, **е**, **о**, **у** на позначення монофтонгів [і], [и], [е], [о] (*цвіт*, *дивчина*, *венчатися*, *котки*, *муй*) – прочитання записів фольклорних матеріалів дозволяє встановити такі ознаки говірок, як: твердість / м’якість приголосних перед голосними, монофтонгічне / дифтонгічне вираження відповідних фонем, позиції виявлення дифтонгів переднього та заднього ряду, а прослуховування аудіозаписів дає можливість перевірити відповідність відтворення вимови у транскрипції.

Попередній розгляд текстів пісень дозволив здійснити типологію досліджуваних говірок щодо континуації давніх *е, *ĕ та *о. До першого типу віднесемо говірки, у вимові носіїв яких під час виконання народних

⁵ О. Савчук, *Співаюче Підляшшя*, Більськ 2006; далі: Савчук 2006.

⁶ Л. Лукашенко, Г. Похилевич, *Традиційні пісні українців Північного Підляшшя*, Львів 2006; далі: Лукашенко, Похилевич 2006.

⁷ Див. список населених пунктів у кінці статті.

⁸ Див.: В. Ганцов, *Характеристика поліських діалектів і шляхи їх фонетичного розвитку*, „Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН”, Кн. 2–3 (1920–1922), 1923, с. 116–144.

⁹ А. Залеський, *Замінне подовження голосних в українській мові*, „Мовознавство” 1988, № 2, с. 59.

пісень (місцевих творів чи засвоєних загальноукраїнських пісень) чуємо дифтонги на місці давніх *е, є та *о. До системи наголошеного вокалізму говірок цього типу входить дифтонг переднього ряду – [iɛ] на місці давніх *е, є та дифтонг заднього ряду [ɔo] на місці давнього *о.

Така система вокалізму притаманна, наприклад, говірці с. Красне Село Більського повіту, де, як показують проаналізовані тексти пісень, континуантом *е, є в наголошеній позиції виступає дифтонг переднього ряду [iɛ]. Вживання цього дифтонга спостерігаємо в основі слова у різних фонетичних позиціях¹⁰: після пом'якшених передньоязикових приголосних – *diet'e*¹¹, *try lieta*, *ŭ l'iesi*, *ŭ s'ien'ax*, *d'ietočky*, *d'iet'atko*, *xl'ieba*, *ne sxot'ielā*, *zmarn'ielā*, зокрема після приголосного [r'] – *xwor'ielo*, *zaxwor'ielā*; а також після губних приголосних – *v'iedaje*, *m'ies'ac*, *b'iedy*, *dv'ie*, *v'ierna*, *kv'ietku*, *b'iedna* та після середньоязикового [j] – *jiehal'i*, *jieхай*, *jiest'*: *Поколиши мої діточки, бо я бідна* (Савчук 2006, с. 130). *Ой як моє рудне дітє три літа хворієло, / Ой так тая з рожи квіетка у водіє змарнієла* (Савчук 2006, с. 125).

Дифтонг переднього ряду виявляється також у флексії давального і місцевого відмінків однини іменників та займенників іменного відмінювання: *na sv'iet'i*; *tob'ie*, *mn'ie*, *u wod'ie*; *Чи я тобіє не казала, / Чи не говорила* (Савчук 2006, с. 142). *Або тобіє, або мніє на сьом свієті не жити* (Савчук 2006, с. 139).

У текстах пісень із Красного Села дифтонги заднього ряду [ɔo] регулярно виявляються на місці *о у наголошеній позиції в основі слів – *wuon*, *nuos*, *juoї*, *ruodne*, *ruodny*, *ruodno*, *huork'im'i*, *juolka*, *žuonka*, *kuoška*, *kuot*, *za nuoč*, *muoї*, *skuol'*, зокрема у власних назвах – *Hryhuor*, а також у флексіях – *na s'uoт*, *p'irohuov*, *na tuom*; *Бо вуон вієдає, што вуон думає* (Савчук 2006, с. 120) *А як-то зозуленька – просім ковати / А як рудно дітятко – просім до хати* (Савчук 2006, с. 131) *Куошка ложки мис, Куот починки віє. / А Григуор свою жуонку / Дубінкою біє* (Савчук 2006, с. 132).

¹⁰ Для забезпечення порівнюваності говіркових явищ наголошуємо на тих фонетичних позиціях континуантів *е, є та *о, які відображено в основних діалектологічних та лінгвогеографічних працях, зокрема на картах *Атласу української мови*.

¹¹ У фонетичній транскрипції, між іншими, використовуємо знаки: с' – м'який або пом'якшений приголосний; [i], [é], [y], [ú], [ó], [á] – голосні під наголосом; [y] – голосний переднього ряду, високого обниженого піднесення, не вимагає пом'якшення попереднього приголосного; [iɛ] – дифтонг переднього ряду; [ɔo] – дифтонг заднього ряду; [ũ], [ĩ] – напівголосні; [h] – дзвінкий фрикативний фарингальний приголосний, [x] – глухий фрикативний задньоязиковий приголосний, [č] = [tʃ], [š] = [ʃ], [ž] = [ʒ]; [w] – губно-губний приголосний, [v] – губно-зубний приголосний. Над дифтонгом знак наголосу не проставляємо, оскільки дифтонг у північних говорах української мови виявляється лише у наголошеній позиції.

У цитованих записках пісень чи діалектних текстів залишаємо авторську транскрипцію та орфографію без змін.

У ненаголошеній позиції на місці *o виступають звуки [o] та, як про-
яв укання, – [u]: *poznáti, poslála, Hryhorówa, pudsún's'a, puznén'ko* та ін.;
Што пузенько ти лягаєш, а раненько устаєш (Савчук 2006, с. 139).

До цього ж типу говірок належить говірка с. Павлиново Більського
повіту. Як показує аналіз текстів пісень, записаних у цьому населеному
пункті, в говірці також функціонують обидва типи дифтонгів – передньо-
го і заднього ряду. Дифтонг [ie] спостерігаємо в аналізованих текстах як
в основі слова, так і в закінченні Д. відмінка однини¹², після передньо-
язикових, в тому числі й [r'], після губних, а також після середньоязико-
вого [j], напр.: *do susieda, zacviela, viek, biedna, muoï, mnie; Biedna моя*
головонька в тузі./ Ой зацвіела калинонька зацвіела./ Як приїхав муої
батенько зо Львова (Савчук 2006, с. 147).

Так само обидва типи дифтонгів (переднього та заднього ряду) просте-
жуються у тестах із с. Вілька Вигонівська: *vsie, zhorieła, obied; muoï, tvuoï,*
žuoňku та ін.; *Всіе жуонки обіед несут, а меї немає. / Приїшов я додому,*
не вспівє за стіл сієсті (Савчук 2006, с. 150); із с. Орішково Гайнівського
повіту: *Ішла Манєчка через буор через буор / стала дуброва шумієти шу-*
мієти, стала суконька гориєти, гориєт... (Лукашенко, Похилевич 2006,
с. 77); із с. Тростянка Гайнівського повіту: *Летієла нава через буор через*
буор / Йдієте хлопчики гасімі гасімі / То у хлопчикуов правди нет нет (Лу-
кашенко, Похилевич 2006, с. 77); с. Тиневичі Великі: *Винось маті дієжку*
/ Привюоз син невієстку (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 77); с. Черем-
ха Гайнівського повіту: *Ходит пієвень по хати / Чуєс короваї саджуєти*
(Лукашенко, Похилевич 2006, с. 114) та з інших населених пунктів Гайнів-
ського, Сім'ятицького та Більського повітів. Як бачимо з наведених вище
прикладів, у записах із частини сіл (Орішково. Тиневичі Великі, Черемха)
маємо також свідчення функціонування варіантів неоднорідних голосних:
[ye] як варіанта [ie] у позиції після твердих приголосних, тут після [r], [dž],
[č] (*horzyety, sadžyety, čyeyes*)¹³, а також [uo] як варіанта дифтонга заднього
ряду [uo] у позиції після пом'якшеного [v'] – (*pryv'üoz*). Зауважимо, що ва-
ріантність вияву голосних неоднорідного утворення у сучасних підляських
говірках потребує окремого уважного розгляду на ширшому матеріалі.

Таким чином, аналіз текстів пісень, записаних у 1999 – 2005 роках від
носіїв говірок названих вище сіл, підтверджує наявність на початку ХХІ
століття на Північному Підляшші типу говірок із послідовним функціо-
нуванням дифтонгів переднього та заднього ряду у складі наголошеного
вокалізму. При цьому тексти пісень містять діалектні словоформи, що по-
казують, які фонетичні позиції є релевантними для вживання дифтонгів.

¹² Прикладів можливого вияву дифтонга у закінченні місцевого відмінка однини імен-
ників чи займенників у текстах пісень із с. Павлиново не знайдено.

¹³ Пор. напр.: М. Roszczenko, op. cit., s.150.

У частині говірок, записи пісень з яких нам доступні, спостерігаємо хитання у реалізації континуантів давніх *е, ё, о, що виявляється у паралельному вживанні монофтонгів [i], [y] та дифтонга [ie] на місці давніх *е, ё та у паралельному вживанні монофтонга [i], [y] і дифтонга [uo] на місці давнього *о. Таку специфіку континуації *е, ё, о бачимо, наприклад, у текстах пісень із с. Полична Гайнівського повіту, де знаходимо у наголошеній позиції на місці давніх *е, ё як монофтонги [i] чи [y] (*lit, píčka, kv'itočka, žínku; horylku, posýjala, duyčynón'ka*), так і дифтонг переднього ряду [ie] (*d'iewok, zajexaty*), а також на місці давнього *о – монофтонг [u] або дифтонг [uo] (*wun, tuoi, stuol, na uožkah*); *Ти горилки не пий, тубаку ни нюхай, / Чужих дієвок ни люби, оно свеї слухай. // Посияла капустицю, виросла пианиця – Вчора й була дивчинонька тпер молодиця* (Савчук 2006, с. 186). *Стуол стоїт на нуожках, /Коровай руб'ят на ручках. Пічка ригоче...* (Савчук 2006, с. 182). Таким чином, говірка с. Полична на основі аналізованої діалектної риси постає як говірка мішаного типу з паралельним виявом дифтонгів / монофтонгів, однак з наявністю обох видів дифтонгів – переднього і заднього ряду.

Непослідовне вживання дифтонгів помічаємо також у текстах із с. Микуличі, де, на відміну від говірки с. Полична, не виявлено дифтонга переднього ряду. Тут на місці давніх *е, ё функціонує монофтонг [i], рідше – [y]: *kv'itki, úsi, m'id, sob'í, m'ísac'i, mn'i, хот'íla, b'idnyí, v'írno, l'itái, d'účyna i d'úko; Пуозно, дивко, цвіти сієш, вони тобі не взойдут* (Савчук 2006, с. 161). *Там всі молодці збиралісь / На мід на вино складалісь* (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 66). Але на місці *о у цій говірці вживається дифтонг заднього ряду, як в основі слова, так і у флексії: *paibuolš, puozno, na krutuoi, holubuov; Ой там на горі, ой там на крутуой, / Сиділо собі пара голубуов* (Савчук 2006, с. 162). *А й хто ж там найбуольш дав?* (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 66).

Звук [i] як рефлекс *е та *ё виступає також у говірці села Добровода (самоназва Добривода) Гайнівського повіту, де така вимова зустрічається у наголошеній позиції в основі слова: *d'účyna, d'úkoju, u d'úku, bes hl'íba, na l'íto, v'írno, b'idnaja, v'idaje, odv'idaty, sv'itlycy, v'ičnyí, v'inčán'a, na sv'íti, ū l'ísi, ū str'ísi, pos'íju*; у закінченні давального відмінка. однини: *mn'i*, а також у ненаголошеній позиції паралельно з [y] – *l'itájučy, b'ílobóky, v'itréc', pov'iwáje, duyčynón'ka; А бідная хорошая як у саду вишня* (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 56). *Косяри косат, а вітрець повіває* [Савчук 2006, с. 54]. *А ти поїхав, мене зоставив, як ластовоїку в стрісі* [Савчук 2006, с. 57]. Значно рідше під наголосом виступає голосний [y]: *Пианичное тісто / Побігло до міста / По мід по горилку, / По хорошую дівку* (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 119).

Слід зазначити, що у ненаголошеній позиції тут спостерігаємо все-таки переважно звук [y] на місці давніх голосних переднього ряду та [u]

на місці давнього *o (*dyjčynón'ka, utyšájuc'a, zwynčájmos'a, spywájučy, wunóčka, na šyrókum*), хоч зустрічається також реалізація фонемі – континуанта давнього ě* звуком [e] після твердого приголосного (*belésin'ko, pesóčok*) внаслідок зниження артикуляції у ненаголошеній позиції: *Вчора була дивчинонька – Тупер молодичка* [Савчук 2006, с. 67]. *Знати козака – винóчка не доношу* [Савчук 2006, с. 62]. *Всі дівчата йдуть співаючи* (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 107). *Другий замочок – жовтий песочок* [Савчук 2006, с. 68].

У текстах, що походять з Добриводи, зустрічаються випадки хитання у вимові ненаголошеного континуанта давньої фонемі *ě, напр., *vínčátys'a / zwynčájmos'a: Поїдемо звинчаймося, коли вірно любиш. / Заїхали вінчатися – нема попа вдома* [Савчук 2006, с. 60], що супроводжується наявністю чи відсутністю пом'якшення попереднього губного приголосного.

У випадках зміщення словесного наголосу під впливом ритму віршованого тексту фонема /i/ в слові *d'jčyna* і в споріднених словах реалізується переважно звуком [y] після твердого приголосного: *Ой чи не стане серце дивчини зо мною говорити* [Савчук 2006, с. 52]. *По-над річкою, по-над бистрою красна дивчина ходит* [Савчук 2006, с. 53]. Однак у деяких випадках такої субституції не спостерігаємо, напр.: *дівчина моя не говорить зо мною* [Савчук 2006, с. 52]. *Бодай ти, дівчина, дороги не знала, / Як ти козака гультяєм обізвала* [Там само, с. 61].

У проаналізованих текстах з Добриводи зустрівся тільки один випадок реалізації континуанта *ě звуком [e] після м'якого приголосного: *wyl'etáty; Не можу вил'етати, / Тут мушу зимувати* [Савчук 2006, с. 65].

Прикладів функціонування дифтонгів переднього ряду в проаналізованих текстах пісень з цього села не зауважено. Виконавці пісень у розмові з автором статті підкреслювали цю особливість, називаючи вживання звука [i] в тих словах, у яких носії говірок сусідніх сіл вживають дифтонги, характерною рисою своєї говірки, яка вирізняє її з-поміж інших підляських говірок. Однак, у календарі, який видає громада села¹⁴, серед інших текстів пісень наведено текст освоєної говіркою пісні на слова Л. Глібова *Стоїт гора високая*, де відтворено вживання дифтонгів на місці прафонемі *ě у словоформах *річка, над річкою: A w tym haju tyzce r'ieczka / Jak szkło woda bliszczyt|| Nad r'ieczkoju dwi verbońki – Jak*

¹⁴ *Kalendarz 2014 – Dobrowoda. Wydany z okazji jubileuszu 45-lecia zespołu śpiewaczego z Dobrowody.* Ініціатором видання цього календаря виступив професор Василь Крупич (Білостоцька Політехніка), який також представив сільські календарі на I Підляській українській науковій конференції «Культура та мова Підляшшя протягом століть» (Більськ на Підляшші, 16–17 листопада 2018 р.) у доповіді *Добриводські календарі (2014–2018) як приклад діяльності задля збереження ідентичності місцевої громадськості подіям чи видатним місцям села.*

ridni dwi sestry // Порівняймо з рядками іншої пісні: *Jak nastane misiac maj, Pożynem woły w haj* // *Tam zylliczka narwemo / Sobi wynoczki zowjemo* [Там же], де у позиціях з можливою реалізацією дифтонгів виступають монофтонги [i] та [y]. Аналіз текстів інших пісень з цього календаря показує, що дифтонги виступають тут, швидше за все, як лексикалізоване фонетичне явище, покликане, як припускаємо, відтворити типові ознаки підляських говірок взагалі.

Щодо континуації давнього *o в говірці с. Добриводи, відзначимо, що в наголошеній позиції у новозакритому складі тут найчастіше виступає звук [i]: *pl'it, k'it; Plit zvalivsia / Kit zabivsia* [Савчук 2006, с. 70]. *Пуд ялиною, пуд зеленою сивий кiнь над водою* [Савчук 2006, с. 52].

Однак у деяких текстах на місці давнього *o в наголошеній позиції з'являються також дифтонги заднього ряду [uo]: *muoї, wuoїs'ka; Oй ni ходи muoї синопьку в четвер по вечери* (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 59). *Їде син до вуойська що то за причина* (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 182).

Дифтонг у побічнонаголошеній позиції, в префіксах do-, ro-, помітили в текстах пісень укладачі збірника «Традиційні пісні українців Північного Підляшшя»: *duoždātu, puoīdū, puoīdetó: Суди же нам Боже ниділі дуождати* (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 59). *Святий Юре Ригоре / Пуойди до Бога по ключи. / І до таночка пуойдемо* (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 64).

Як бачимо з наведених прикладів, у говірці виявляємо хитання у вираженні ненаголошеного звука у префіксі слова *puoītū, puītū* («піти»), де виявом *o виступає монофтонг [y] і дифтонг [uo]: *puīdū і puoīdū, puīdetó і puoīdetó; Тогди я сама не пуйду* (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 65). *То пуйдемо то пуйдемо виночка шукати* (Лукашенко, Похилевич 2006, с. 59).

Таким чином, особливості реалізації континуантів фонем *e, *ě та *o у говірці с. Добривода дозволяють виділити за цієї ознакою тип говірок, яким притаманні такі риси: відсутність дифтонгів переднього ряду; на місці *e, *ě – вживання [i] в наголошеній та [y], [e] після твердих приголосних у ненаголошеній позиції, при цьому спостерігається у деяких словах хитання в континуації ненаголошеного *ě – [i] / [y]; переважна континуація наголошеного *o через звук [i] з паралельним вживанням дифтонга [uo]; паралельне вживання дифтонга [uo] та монофтонга [u] в ненаголошеній позиції на місці *o. Наведені мовні факти дозволяють, на підставі особливостей вираження давніх *e, ě, o, віднести говірку с. Добривода та говірки з подібною системою вокалізму до перехідного типу говірок, які поєднують ознаки підляських та волинсько-поліських говірів¹⁵.

¹⁵ В. Мойсієнко, *Фонетичні особливості польського наріччя*, [в:] *Українські і польські говірки пограниччя*, Люблін–Луцьк 2001, с. 51–59.

Ряду перехідних говірок притаманною є відсутність дифтонгів переднього і заднього ряду, однак із паралельним вживанням звуків [i] / [y] на місці *e та *ĕ у наголошеній позиції (с. Ріпчиці, с. Даші Гайнівського повіту, с. Вілька Нурецька Сім'ятицького повіту та ін.). Так, у говірці с. Даші зустрічаємо паралельне вживання слівформ з [i] / [y] на місці *e та *ĕ у наголошеній позиції: *r'ičku, ŷ r'ic':i, s'iny, s'ili, p'ıwen', odv'ıdaty, syd'ıla, m'ıs'ac', do ob'ıda, p'ička, ŷ p'ič, kv'ıtočka, ım'ıty, d'ıda / dyd, svyıty, dytok*: *Нема цвиту найліпшого од маковчиного* (Савчук 2006, с. 104). *Перша квіточка / Молода Олюнька* (Савчук 2006, с. 111). У ненаголошеній позиції тут функціонують звуки [y] та [e] після твердого приголосного: *s rusočkom, wmetaje*: *Забереш собі свою рутоньку з писочком* (Савчук 2006, с. 110).

Рефлексія давнього *o в говірці с. Даші неоднорідна: тут в наголошеній позиції у закритому складі вживаються звуки [i], [o], [u]; *r'ıdnoje, moı, kun', stul*; *Ой стул стоїть на ножках, / Коровай роблять на ручках* (Савчук 2006, с. 111). Однак для цих говірок, як бачимо, характерне протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму як риса північного говору української мови.

Щоб оцінити інформативність текстів пісень щодо діалектного вокалізму, порівнюємо дані, які ми одержали в результаті аналізу текстів пісень з даними діалектологічних атласів та деяких збірників діалектологічних текстів.

Так, до сітки *Атласу східнослов'янських говірок Білосточчини* (*Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*¹⁶), який зафіксував континуацію давніх *e, ĕ та *o в підляських говірках, увійшло 4 зі згаданих нами у цій статті населених пунктів: села Орішково (н.п. 93), Тростянка (н.п. 70), Полична (н.п. 100) і Черемха (н.п. 102). У матеріалах *Атласу української мови*¹⁷ відображено дані 2 н.п. з території Північного Підляшшя – с. Добровода (н.п. 654) та с. Жирчиці (Żerczyse, н.п. 655). Автори АГWB вказують, що на території Білосточчини на місці *ĕ у наголошеній позиції виступають голосні [ie], [ĕ], [ye], [i], [y], при цьому дифтонг [ie] переважає на півдні регіону, а ареал [i], [y] та [ye] охоплює лише кілька населених пунктів вздовж державного кордону Польщі (АГWB, т. 2, с. 12). Подібно до цього, «континуантами *e у наголошеній позиції є голосні [ie], [ye], [ĕ], [i], [y], [e], де найбільш поширеними є [ie], [ye], [ĕ]. Вимова [i], [y], за даними АГWB, виступає тільки на південному сході території, біля державного кордону (АГWB, т. 2, с. 26).

¹⁶ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, т. 2, red S. Glinka, Wrocław etc. 1989; далі: АГWB.

¹⁷ *Атлас української мови*, т. 2, Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі, Київ 1988; далі: АУМ.

Як показують матеріали AGWB, у говірках сіл Орішково і Тростянка на час укладання Атласу функціонували дифтонги переднього ряду на місці *ě у словах *lies*, *s''ieno* (AGWB, t. 2, m. 43), а також на місці *е довгого у закритому складі у словах *s'iem*, *šyes'c'* (AGWB, t. 2, m. 50). Також цим говіркам притаманні дифтонги, але заднього ряду на місці наголошеного *о у закритому складі у словах *kuon'*, *kuot* (AGWB, t. 2, m. 44).

На наявність дифтонгів як континуантів давніх *ě, е та о у названих вище говірках, як ми вже зазначали, вказують також тексти пісень, записаних у селах Орішково і Тростянка, напр.: *buor*, *šumiety*, *horvety* та ін. За даними AGWB така вимова є типовою для східнослов'янських говірок на території між Бугом і Нарвою.

Щодо відображення у AGWB говірок другого типу, де спостерігаються монофтонгічні континуанти *ě, *е та *о, то до сітки атласу увійшли с. Полична та Черемха-Село. Як свідчать матеріали атласу, вокалізм цих говірок відрізняється від загалу північнопідляських говірок тим, що в них континуантами *ě виступають звуки [i] / [y]. Так, у Черемсі автори атласу зафіксували слова *l'is*, *dvd*, *syno*, *snyh*, *synu* „сіни” (AGWB, t. 2, s. 12), що підтверджується і матеріалами аналізованих вище текстів пісень.

Однак нам не вдалось знайти варіантів слів із звуком [ü] як континуантом *о, які записали автори атласу в Поличній: *kün'*, *küt* (m. 44). У матеріалах збірника текстів Григорія Аркушина¹⁸ (записи за 2001 р.) також не знаходимо цієї форми: *de кажут к'ім / а в нас кум* (Аркушин 2007, с. 200). У записах дослідника знаходимо, напр., словоформи *wun*, *tuī*, *xlorc'uī*, *obluh*, які підтверджують, що континуантом *о в наголошеній позиції у цій говірці виступає [u], як це показували і матеріали пісень. Щодо континуантів *ě та *е, матеріали Г. Аркушина також підтверджують неоднорідність реалізації цих фонем: звуком [i] – *ne ūm'ila*, *xot'ila*, *pryjxali*, *nevístka*, *bíla*, *d'üčátamy*; звуком [y] – *čolovýk*, *zaspywájut*, *najhúršoju* або ж свідчать про хитання у вимові: *riká* і *ryká*, (Аркушин 2007, с. 194–207). Подібними є результати аналізу діалектних текстів з Поличної, запис яких здійснено автором статті у 2005 та у 2007 роках і які стануть предметом окремого опису.

За даними АУМ, які зафіксували стан говірки с. Добровода у 1960 роках (АУМ, т. 2, с. 100), тут рефлекс наголошеного *ě після передньоязикових функціонували як паралельні форми зі звуками [i] та [y] (АУМ, т. 2, карта № 3): *t'ilo*, *d'id*, *d'ity*, *s'ino*, *sn'ih*, *sl'id*, *l'izty*, *u hn'izd'i*, *na stol'i* – *t'ýlo*, *dvd*, *dýty*, *sýno*, *snyh*, *slyd*, *lýzty*, *u hnezdý*, *na stoly*. Неоднорідність спостерігалась також у вияві наголошеного *ě після *p* звуками [i] та [e] після м'якого приголосного: *r'íčka*, *r'idko*, *hor'ix*, *str'ix*, *zustr'ity* – *r'éčka*,

¹⁸ Г. Аркушин, *Голоси з Підляшшя. Тексти*, Луцьк 2007. Тут і далі: Аркушин 2007.

r'édko, hor'éx, str'éx, zustr'éty (АУМ, к. 6), як і у вияві наголошеного *ě після губних, де паралельно виступали [i] та дифтонг [ie]: *b'ilyĩ, ob'id, p'iszky, v'iter, m'is'ac', sm'ix i b'ilyĩ, ob'ied, p'ieszky, m'ies'ac', sm'ix*, (АУМ, к. 8). Так само неоднорідними, за свідченням АУМ, були вияви *o (пор.: *v'in i v'un; v'iz, v'uz i wuz* (АУМ, т.2, к. 51, 52). Як вже зазначалось вище, матеріали текстів пісень не підтвердили функціонування у говірці дифтонгів переднього ряду та [e] після м'яких приголосних, однак неоднорідність виявів наголошеного *ě, *e та *o під наголосом у закритому складі збереглася і на початку ХХІ ст.

Таким чином, як інформація про вокалізм говірок на території Північного Підляшшя, так і правомірність виділення на основі аналізу текстів пісень двох основних типів говірок щодо реалізації *ě, *e та *o у наголошених новозакритих складах виявилися науково достовірними і підтверджуються даними АГВБ та АУМ, а також матеріалами Г. Аркушина. Безперечно, щоб встановити ступінь адаптації загальнонародних та регіональних пісень носіями північнопідляських говірок, до верифікації даних у подальшому необхідно залучити також і тексти, опубліковані часописом "Над Бугом і Нарвою", і власні записи діалектних текстів з досліджуваних говірок, які ми здійснили у 2004–2019 роках.

Однак попередній аналіз вже дозволяє зробити певні висновки. Тексти пісень як результат аудитивного їх сприйняття записувачем становлять багатий матеріал для вивчення фонетичних особливості підляських говірок, зокрема для встановлення закономірностей континуації давніх *ě, *e та *o на сучасному етапі розвитку діалекту, оскільки містять значну кількість словоформ, в основі яких чи у флексії знаходимо континуанти названих фонем. Узагальнена передача на письмі рефлексів досліджуваних фонем не дає можливості встановлення варіантів вживаних дифтонгів, однак дозволяє розпізнати такі важливі типологічні ознаки говірок, як: твердість / м'якість приголосних перед голосними; монофтонгічне /дифтонгічне вираження відповідних фонем; позиції виявлення дифтонгів переднього та заднього ряду.

У результаті аналізу текстів пісень та порівняння виявлених в них континуантів давніх *ě, *e та *o з даними вибраних діалектологічних праць було виділено два типи північнопідляських говірок на території Більського, Гайнівського та Сім'ятицького повітів Підляського воєводства. До першого типу належать говірки з протиставленням наголошеного і ненаголошеного вокалізму, в яких до системи наголошеного вокалізму входять дифтонги переднього ряду як континуанти *ě, *e та дифтонги заднього ряду як континуанти *o. Розглянуті в статті матеріали виявляють, що до цього типу належать, напр., говірки сіл Красне Село, Павлиново, Вілька Вигонівська Більського повіту, Орішково, Тростянка, Тиневичі Великі Гайнівського повіту та ін.

Вживання дифтонга [іє] спостерігаємо в основі слова у різних фонетичних позиціях: після губних і передньоязикових приголосних, зокрема після [р], а також після середньоязикового [j]. Дифтонг виявляється також у флексії давального і місцевого відмінків однини іменників та займенників іменного відмінювання.

Дифтонги заднього ряду [цo] регулярно виявляються на місці *o у наголошеній позиції як в основі слів, так і у флексіях. За аналогією вживання дифтонга поширюється на власні імена. У ненаголошеній позиції в цих говірках на місці *o виступають звуки [o] та [y].

Другий тип щодо досліджуваної фонетичної ознаки становлять говірки з відсутністю дифтонгів переднього ряду, але з паралельною реалізацією давніх *ě, *e у наголошеній позиції звуками [i] / [y], [e] після твердого приголосного, а також [i], [o], [u] на місці *o, з протиставленням наголошеного і ненаголошеного вокалізму (с. Даші, Вілька Нурецька та ін.).

У частині говірок спостерігаємо паралельне вживання [i], [y], [e] після твердого приголосного / [іє] на місці давніх *e, *ě (с. Полична) або [i], [y], [e] після твердого приголосного на місці давніх *e, *ě та [i], [y], [u] / [цo] на місці давнього *o (с. Микуличі, с. Добривода). Вибір між варіантами [i], [y], що вимовляються відповідно після м'якого чи твердого приголосного, незначно залежить від характеру приголосного, хоч частіше [y] виявляється після губних та [р]. Можна припустити, що ці говірки є перехідними від підляських до волинсько-поліських українських говірок.

Порівняння результатів, одержаних внаслідок аналізу текстів пісень, та даних діалектологічних досліджень північнопідляських говірок показало їх достовірність та необхідність подальшого залучення записів пісень до вивчення системних рис говірок Північного Підляшшя.

Розгляд мовних фактів, які свідчать про функціонування дифтонгів у підляських говірках на поч. ХХІ ст., показує необхідність продовження вивчення проблеми на широкому сучасному матеріалі як у власне діалектологічному, так і в соціолінгвістичному аспектах.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Arkušin Grigorij. 2007. *Golosi z Pidlâššâ. Teksti*. Luc'k. [Аркушин Григорій. 2007. *Голоси з Підляшшя. Тексти*. Луцьк].
- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. Red. Glinka S. T. 2. Wrocław etc.
- Atlas ukraińs'koj movi*. 1988. T. 2. *Volin', Naddniestrânsina, Zakarpattâ i sumižni zemli*, Kiïv. [Атлас української мови. 1988. Т. 2. *Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі*, Київ].
- Czyżewski Feliks. 1994. *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia*. Lublin.

- Czyżewski Feliks. 2015. *O przynależności dialektalnej włodawskich gwar ukraińskich – problemy metodologiczne*. W: *Ukraińskij glotogenez*, Żitomir: 180–199. [Czyżewski Feliks. 2015. *O przynależności dialektalnej włodawskich gwar ukraińskich – problemy metodologiczne*. В: *Український глотогенез*, Житомир: 180–199].
- Frolák Lúbov. 2016. *Do pitanná pro narodní písní z Pidlášká ák džerelo dialektologičnih doslidžen'*. „TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych” t. 11: 35–42 [Фроляк Любов. 2016. *До питання про народні пісні з Підляшшя як джерело діалектологічних досліджень*. „TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych” t. 11: 35–42].
- Frolák Lúbov. 2015. *Adaptaciá tekstiv zagal'noukraińsk'ih písen' nosiámi pidláš'kih govirok*. „TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych” t. 10: 98–104. [Фроляк Любов. 2015. *Адаптація текстів загальноукраїнських пісень носіями підляських говірок*. „TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych” t. 10: 98–104].
- Gancov Vsevolod. 1923. *Harakteristika polis'kih dialektiv i sláhi ih fonetičnogo rozvitku*. „Zapiski Istorično-Filologičnogo Viddilu VUAN” Кн. 2–3 (1920–1922): 116–144. [Ганцов Всеволод. 1923. *Характеристика поліських діалектів і шляхи їх фонетичного розвитку*. „Записки Исторично-Філологічного Відділу ВУАН” Кн. 2–3 (1920–1922): 116–144].
- Īsenko Oleksandr. 2010. *Diftongiv pívničnoukraińsk'ih dialektah (za danimi intonografuvanná)*. „Volin Žitomiršina” nr 22 (2): 89–100. [Щенко Олександр. 2010. *Дифтонги в північноукраїнських діалектах (за даними інтонографування)*. „Волинь – Житомирщина” № 22 (2): 89–100].
- Kondratiuk Michał. 1964. *Wokalizm białorusko-ukraińskich gwar powiatu hajnowskiego*. „Slavia Orientalis” t. XIII. z. 3: 339–356.
- Kuraszkiewicz Władysław. 1958. *Rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny*. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” t. 3: 11–241.
- Kuraszkiewicz Władysław. 1976. *Nowe uwagi o rozwoju ikawizmu ukraińskiego*. W: *Języki i literatury wschodniosłowiańskie*. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej. Łódź: 13–20.
- Lukašenko Larisa, Pohilevič Galina. 2006. *Tradicijni písní ukraïnciv Pívničnogo Pidlášká*. L'viv 2006. [Лукашенко Лариса, Похилевич Галина. 2006. *Традиційні пісні українців Північного Підляшшя*. Львів].
- Mojsiěenko Viktor. 2001. *Fonetični osoblivostipolis'kogo nariččá*. V: *Ukraińsk'ij pol's'ki govirki pograniččá*. Lúblin–Luc'k: 51–59. [Мойсієнко Віктор. 2001. *Фонетичні особливості поліського наріччя*. В: *Українські і польські говірки пограниччя*. Люблін–Луцьк: 51–59].
- Mojsiěenko Viktor. 2007. *Pro pívdennoukraińsk'ij ikavizm ta polis'ki diftongi*. Žitomir. [Мойсієнко Віктор. 2007. *Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги*. Житомир].
- Roszczenko Mikołaj. 1975. *Wokalizm gwary wsi Jelonka w powiecie hajnowskim*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin” Sectio F, vol. 30, 10: 145–155.
- Savčuk Oksana. 2006. *Spivaičje Pidlášká*. Bil's'k. [Савчук Оксана. 2006. *Співаюче Підляшшя*. Більськ].
- Ševel'ov Ūrij. 2002. *Istorična fonologijá ukraińsk'oi movi*. Harkiv. [Шевельов Юрій 2002. *Исторична фонологія української мови*. Харків].
- Zales'kij Anton. 1988. *Zamínne podovženná golosnih v ukraińsk'ij movi*. „Movoznavstvo” nr 2: 59–64. [Залеський Антон. 1988. *Замінне подовження голосних в українській мові*. „Мовознавство” № 2: 59–64].

Список населених пунктів

Підляське воєводство Більський повіт: Красне Село (Krasnowieś), Крутле (Krugłe), Павліново (Pawlinowo), Вілька Вигонівська (Wólka Wygnowska), Гредели (Gredele);

Гайнівський повіт: Бобрівка (Bobrówka), Даши (Dasze), Добровода (Dobrowoda), Орішково (Orzeszkowo), Полична (Policzna), Ріпчиці (Rępczyce), Тростянка (Trześcianka), Черемха (Czeremcha), Збуч (Zbucz);

Сім'ятицький повіт: Вілька Нурецька (Wólka Nurzecka), Городники (Ogrodniki), Микуличі (Mikulicze), Рогавка (Rogawka), Рогачі (Rogacze), Жирчиці (Nerczyce).

ON THE QUESTION OF REFLEXES OF *Ě, *E, *O IN NORTHERN PODLASIE
DIALECTS: DIPHTONGS IN THE LYRICS OF SONGS FROM NORTHERN PODLASIE

Summary. The article deals with the problem of the functioning of diphthongs in the dialects of Northern Podlasie. The proposed study is aimed at establishing the typology of the Ukrainian dialects of Podlasie on the basis of dialectal phenomena, which attest to the peculiarity of the continuation of Slavic *ě, *e, *o. The main source of the study is lyrics recorded at the beginning of the 21st century on the territory of Northern Podlasie (the Bielsk, Hajnówka and Siemiatycze counties of the Podlaskie Voivodeship). The principle research method is the dialectological description of the phonetic and phonological levels of the dialect system. Results of the analysis of linguistic phenomena in individual dialects are presented in comparison with the materials of selected linguistic-geographical and dialectological studies. The scientific validity of song lyrics as the material of dialectological research is also determined.

Key words: Northern Podlasie, Podlasie dialects, diphthongs, ikavism, language of songs and dialect

W SPRAWIE REFLEKSACJI *Ě, *E, *O W GWARACH PÓLNOCNEGO PODLASIA:
DYFTONGI W TEKSTACH PIEŚNI Z PÓLNOCNEGO PODLASIA

Streszczenie. Artykuł został poświęcony problemowi funkcjonowania dyftongów w gwarach północnego Podlasia. Celem badań jest określenie typologii ukraińskich gwar podlaskich na podstawie zjawisk gwarowych, które świadczą o cechach kontynuantów prasłowiańskich *ě, *e, *o. Głównym źródłem opracowania są teksty pieśni ludowych z Podlasia północnego (powiat bielski, hajnowski i siemiatycki w województwie podlaskim), zapisanych na początku XXI wieku. Podstawową metodą badań jest opis dialektologiczny poziomu fonetyczno-fonologicznego systemu gwarowego.

Wyniki analizy zjawisk językowych poszczególnych gwar przedstawiono w porównaniu z materiałami wybranych prac lingwo geograficznych i dialektograficznych. Ustala się również wiarygodność naukową tekstów pieśni ludowych jako materiału badań dialektologicznych.

Słowa kluczowe: Podlasie północne, ukraińskie gwary podlaskie, dyftongi, ikawizm, język pieśni i gwara